

ALOIS ANDRLE

DIFERENCIACE DEMOGRAFICKÉHO A SOCIÁLNĚ EKONOMICKÉHO VÝVOJE OKRESŮ ČSSR

A. Andrle: *Differentiation of the Demographic and Socioeconomic Development of Districts in Czechoslovak Socialist Republic.* — Sborník ČSGS, 91, č. 4, s. 261—281 (1986). — In the first introductory part of the contribution the main attention is paid to the importance and changes of territorial differences during the post-war period. The initial major differences (inherited from the capitalist period and existing especially between the western and eastern parts of Czechoslovakia) have already been satisfactorily solved. However new differences are gradually arising. New territorial differences have indeed a different character — they are no more essential and relate mostly to small regions only. In the second part the author illustrates the contemporary territorial differentiation in the district scale on the example of the development and the present situation of population and its economic activity.

Charakter a význam územní diferenciaci

Územní aspekty jako faktor intenzifikace hospodářského a sociálního rozvoje

Problematicke územní diferenciaci, prostorových rozdílů ve vývoji, stavu a struktúre lidského potenciálu i v hospodářském a sociálním rozvoji věnuje geografie logicky trvalou pozornost (zejména regionální a sídelní geografie). Tyto otázky jsou přitom značně významné i z hlediska společenské praxe. Naše socialistická společnost se jimi zabývala především v souvislosti s rozmístováním výrobních sil a s řešením úkolů oblastního plánování (v poloze makrooblastní a mezooblastní), v posledních letech i v souvislosti s tvorbou koncepcí urbanizace a vývoje venkovského osídlení (v poloze mezooblastní a mikrooblastní). Novou časovost a aspekty dostává tato problematika z hlediska prací na dlouhodobém výhledu rozvoje společnosti, a to mj. i ve vazbě na kategorický požadavek intenzifikace hospodářského a sociálního rozvoje.¹⁾

Současnou územní diferenciaci je přitom potřebné vidět jako okam-

¹⁾ K intenzifikaci ekonomického růstu při limitovaných územních a lidských rezervách naší země je nutné hledat zdroje nejen ve vlastním výrobním procesu a v zavádění vědeckotechnického pokroku, nýbrž i v racionálnějším a účelnějším prostorovém uspořádání výrobní základny, nevýrobní sféry a osídlení. Do popředí pozornosti tak znovu vystupuje úkol racionálního ovlivňování prostorové organizace společnosti jakožto jednoho z faktorů efektivního ekonomického růstu. Politický obsah prostorových rozdílů souvisí zejména se zdůrazněním odpovědnosti národních výborů za komplexní rozvoj a životní podmínky občanů v jejich územních obvodech.

žitou časovou průseč vývojového procesu, ve kterém některé prostorové rozdíly postupně zanikají a jiné se rodí.²⁾ Při takto dynamicky chápaném pohledu nebylo by účelné vracet se do příliš dávné historie. Pro dnešek má konkrétní význam hodnotit jen období od r. 1945, tzn. etapu, ve které se v souvislosti s budováním společností socialistického typu přistupuje k aktivnímu, plánovitému ovlivňování územní diferenciaci.

Nová společnost v Československu při svém zrodu přebírala i pokud jde o územní diferenciaci dědictví kapitalismu, spočívající v příkrých antagonistických územních rozdílech (rozporech), především makrooblastních a byla postavena před složitý historický úkol urychleně je řešit.

V historicky krátké době 40 let budování socialistické společnosti se v Československu podařilo úspěšně vyřešit někdejší příkré rozporné a protikladné, zejména makrooblastní rozdíly hospodářské a sociální úrovně. Šlo především o rozporné, protikladné rozdíly mezi Slovenskem a býv. českými zeměmi, jejichž zásadní překonání patřilo k marxisticko-leninskému způsobu řešení národnostní otázky a bylo jednou z podmínek rychlého rozvoje jednotné celostátní ekonomiky. Vyřešena byla i řada dalších mezooblastních územních rozporů v hospodářském využití a v životních podmínkách obyvatel menších území uvnitř teritoria obou dnešních národních republik. Podařilo se v zásadě překonat i odvěky antagonistický rozpor mezi městem a venkovem.

Objektivně nutný nerovnoměrný vývoj vedl však k tomu, že současně plynule vznikaly nové mezooblastní a mikrooblastní rozdíly, sice už nikoli antagonistické a méně významné ve srovnání s rozdíly, které byly v roce 1945, nicméně však závažné. Charakter těchto rozdíků i způsob jejich řešení jsou dnes už odlišné od rozdíků v etapě socialistické industrializace.³⁾

Vznikají tak i určité nové rozdíly v celkových životních podmínkách a šancích lidí, jež při zákonitě rostoucí náročnosti obyvatel mají někdy závažné ekonomické, sociální a politické důsledky.

Rozvoj socialistické společnosti neustále reprodukuje dva paralelně probíhající protichůdné procesy: územní homogenizaci, která v rám-

2) Prostorovou organizaci společnosti a její časoprostorový vývoj ovlivňují nepochybně do značné míry přírodní podmínky, jejichž územní pestrost má velký význam právě v ČSSR. Prostorová organizace společnosti však souvisí i s rozvojem výrobních sil a výrobních vztahů, s osídlením a relacemi mezi potřebou a zdroji pracovních sil, jakož i s intenzitou využití státního teritoria. Při jejím zkoumání je proto potřebné uplatňovat i historický přístup. Vývoj územních rozdíků a jejich charakteru je nutné studovat též z hlediska, jak probíhal v jednotlivých společenskoeconomických formacích, jak nově nastupující formace přebíraly a měnily územní rozdíly, zděděné po předcházejících formacích.

3) V současné době se konkrétní význam existujících územních rozdíků projevuje nejzřetelněji v rozdílech mezi hlavními póly růstu a některými pomaleji se rozvíjejícími územími. Existují některá, ekonomicky přesycená, překrvená území, aglomerace a sídla, ve kterých nadměrná koncentrace hospodářských aktivit (zejména v podmínkách dosavadního, převážně extenzivního ekonomického růstu) a její doprovodné jevy už převažují nad tzv. aglomeračními výhodami, dochází k souběhu vzájemně si konkurujících nároků (např. na zdroje pracovních sil, na území a na infrastrukturu) a vyčerpané rezervy se stávají už jistou bariérou dalšího růstu. V hospodářsky překrvených pólech růstu a aglomeracích se vytvářejí i závažné ekologické problémy. Současně však existují území a sídla, kde nedostatečné využívání možností a potenciálních rezerv vede k neuspokojivému ekonomickému vývoji a v důsledku toho i ke zpomalenému vývoji, popř. až ke stagnaci či dokonce k vleklému úbytku obyvatelstva.

ci působení celospolečenských vývojových zákonitostí vede k vyrovnávání životních podmínek v oblastech, a na straně druhé územní heterogenizaci, vyplývající ze specifických zvláštností jednotlivých území, které jsou výsledkem dlouhodobě se utvářející územní dělby práce na základě přírodních a ekonomických podmínek uvnitř společnosti celkově i v jejich územních součástech. Územní homogenizace se tak vlastně realizuje v heterogenitě výchozích podmínek jejich adekvátním využíváním.

Územní diferenciaci hospodářského a sociálního rozvoje existuje tedy i v socialismu. V průběhu etapy budování rozvinuté socialistické společnosti některé z územních rozdílů se vytrácejí (aniž bychom si toho byli vždy vědomi) a jiné se obdobně téměř nepozorovaně rodí. Tyto skutečnosti nelze pokládat za fenomény jen náhodné a ojedinělé. Územní rozdíly, popř. rozpory jsou jevem, kterým bude potřebné se zabývat soustavně, v teorii i společenské praxi. Po teoretické stránce spatřuji v nich jeden ze speciálních rozporů, existujících i v socialistické společnosti; při jejich zkoumání, pokud jde o jejich vývoj, charakter a řešení je účelné aplikovat obecné zákonitosti charakteru a řešení rozporů v socialismu. K této tezi mj. inspiruje teoretický ruch, který se v poslední době rozvíjí k obecným teoretickým otázkám charakteru rozporů a způsobu jejich řešení v etapě výstavby rozvinutého socialismu.

V současné době se teorie rozporů stává jednou z metod poznání a řešení praktických úkolů socialistické společnosti vůbec a její ekonomiky zvláště.^{4),5)}

Poznání územní diferenciaci, prostorových rozdílů je postupným procesem. K jejich osvojení je např. nezbytný určitý stupeň jejich zralosti. To do jisté míry vysvětluje už zmíněný fakt, že územní rozdíly, popř. rozpory vznikají nepozorovaně: ve stádiu svého zrodu se dají obtížně zjišťovat a zřejmé jsou, až když dozrají do určitého stádia vyhocení. Je ovšem třeba citlivě rozlišovat objektivní dialektické územní rozdíly odpovídající specifické struktuře a přírodním podmínkám konkrétních území a sídel od rozdílů vyvolaných subjektivními faktory.

Další otázkou je rozlišování územních rozdílů a územních rozporů. Jde o dva různé pojmy, lišící se nikoli kvantitativně, ale kvalitativně. Ne každý územní rozdíl můžeme pokládat za územní rozpornost. Územní rozdíly zakládá už známá rozmanitost objektivně existujících geografických podmínek, specifická pro Československo. Zdůrazňuje je též intenzita využití našeho státního území. Podle zákonů dialektiky může však kvantita přerůst skokem ve změnu kvality a takto nespojitě mohou se i územní rozdíly měnit v územní rozpory — územní rozdíly mohou vyúsťovat v územní rozpornost. Bylo by to tehdy, pokud by vedly k nevyužívání možností a rezerv v jedněch územích a vytvářely barié-

4) Charakter rozporů a jejich řešení v socialismu. Viz seznam lit. 8.

5) Dnes už je ujasněna mylnost představ, že rozpory jsou něco po výtce jen negativního rázu: existence rozdílů, popř. rozporů — tedy i územních — je nutnou podmínkou vývoje. Poznat, jaké jsou rozdíly a rozpory, jak je řešit a jakým způsobem hledat cesty k překonávání negativních stránek a rozvíjení pozitivních nebo dynamizujících stránek, to je zásada řešení rozporů, tedy i územních rozdílů. Přitom je nutno zdůraznit, že nikdy nebude cílem nějaké lineární, egalitářské odstranění všech rozdílů; existují dokonce rozdíly vytvářené záměrně, v souladu s potřebami ekonomického růstu.

ry v jiných, jestliže by zmenšovaly efektivnost ekonomického růstu, jestliže by se vytvářely takové rozdíly v životních podmínkách obyvatelstva, jež nejsou už slučitelné se současným stavem a možnostmi současné etapy budování vyspělého socialismu.

Uvedené názory jsou samozřejmě jen osobní a lze diskutovat o jejich správnosti a úplnosti. Jestliže jsem jim věnoval dost místa, důvodem byla snaha upozornit na některé otázky „filozofie územní diferenciacie“, kterým by podle mého názoru bylo účelné věnovat hlubší pozornost, popř. diskusi.

Územně technické podklady jako jedna z forem vyhodnocování podmínek a možností rozvoje území

Nutnost intenzivnějšího rozvoje ekonomiky vyžaduje získávat v budoucnu vyšší přínosy i z prostorového uspořádání hospodářství a územní organizace života společnosti.

Další vývoj socialistické společnosti a její ekonomiky je v podmínkách ČSSR v podstatné míře už determinován demografickými, územně technickými a sociálně ekonomickými podmínkami území, které v mnohých případech už jsou anebo v dohledné době se stanou omezujícími, popř. až limitujícími faktory (především jde o lidský potenciál, zvláště zdroje pracovních sil, půdu, vodu, energii a tzv. prahy technické vybavenosti).

Racionální využívání zákonitostí územního rozvoje není možné bez pravidelných kontaktů všech orgánů národohospodářských plánů a prognóz a orgánů územního plánování, bez stále exaktnějších metod a nástrojů, které dělbu práce a koordinaci činnosti pomohou zabezpečit, a bez fungujícího systému informací nejen o dosavadním vývoji a stavu, ale především o navrhovaných změnách v území.

Hlavním požadavkům na vytvoření účelných podkladů pro rozhodování o optimálním využívání území se v řadě směrů blíží některé zpracovávané materiály, pro které se v poslední době osvědčuje forma územně technických podkladů.

Vytvoření soustavy podkladů, umožňujících vědecky podložené plánování komplexního hospodářského a sociálního rozvoje v prostoru, je reálně uskutečnitelné. Svědčí pro to některé už realizované práce (i když zatím víceméně dílčím způsobem zaměřené), při kterých se získaly a ověřily možné způsoby a získala řada zkušeností a jež současně naznačují vhodnou organizaci práce a formy zpracování.

V souvislosti s nimi chtěl bych aspoň velmi stručně informovat o poznatcích a některých stránkách a aspektech prostorových rozdílů, které vyplývají z nedávno dokončeného díla „Územně technické podklady na úseku obyvatelstva a bytové problematiky v územích ČSSR“, a to na příkladu okresů.⁶⁾

⁶⁾ Územní třídění podle okresů, v podstatě v mezooblastní úrovni, má své opodstatnění. Okresy jsou sice jen administrativně politickými jednotkami; nelze je pokládat za hospodářskogeografické regiony a bývají vnitřně dosti heterogenní. Vycházíme-li však z teze, že nezdůvodněně nerovnoměrný, k vytváření nežádoucích územních rozdílů vedoucí vývoj je způsoben zejména nekomplexností řízení územního rozvoje, je významné to, že okresy jsou v podstatě základními jednotkami v oblastním plánování a při zajišťování komplexního hospodářského a sociálního rozvoje.

Diferenciací okresů se v této stati budu zabývat s ohledem na možný rozsah jen z vybraných hledisek — především pod zorným úhlem jejich lidského potenciálu, dále pokud jde o jejich fakticky využívaný potenciál pracovních sil a posléze z hlediska hlavních rysů jejich ekonomické základny.

Obyvatelstvo — stav, vývoj, struktura

Diferenciací okresů podle lidského potenciálu je možné demonstrovat už z hlediska jejich velikosti podle počtu obyvatel a vybraných základních ukazatelů osídlení.

Velkou diferenciací okresů ČSSR podle počtu obyvatel lze charakterizovat (vyloučíme-li Prahu, Bratislavu, Brno-město a Ostravu-město) už tím, že nejlidnatější okres Karviná (284 761 obyvatel) měl podle sčítání lidu, domů a bytů 1980 (dále jen „sčítání“) téměř 6,9násobný počet obyvatel než okres Svidník (41 461 obyvatel).

Variacní rozpětí je ovšem jen orientační: přesnější mírou variability, vycházející z rozptylu hodnot okolo aritmetických průměrů, je variační koeficient (poměr směrodatné odchylky k aritmetickému průměru vyjádřený v procentech).

I podle tohoto ukazatele se velikost okresů značně lišila: hodnoty variačních koeficientů znaku „počet obyvatel 1980“ činily v souboru všech okresů ČSSR 85,07, v souboru okresů ČSR 98,40 a v souboru okresů SSR 45,02. To současně ukazuje, že měnlivost okresů je v ČSR vyšší než v SSR (okresy SSR jsou stejnorodější) a že variabilita v souboru všech okresů ČSSR je významně ovlivněna těmito rozdíly mezi národními republikami. Hned úvodem je třeba upozornit, že tyto skutečnosti se netýkají jenom uvedeného znaku, ale často více či méně výrazně platí i pro další znaky.

Na základě rozdělení četností můžeme v podmínkách Československa kvalifikovat za malé okresy ty, které měly v roce 1980 méně než 80 tis. obyvatel, za středně velké okresy lze považovat ty, které mají 80 až 140 tis. obyvatel, a okresy nad 140 tis. obyvatel lze pokládat za velké.

Okresů s méně než 80 tis. obyvateli bylo v ČSR 14 (18,4 % všech okresů ČSR) a v SSR 5 (13,2 %).

Okresů s 80—140 tis. obyvateli — lze říci typické velikosti — bylo v ČSR 42 (55,3 %) a v SSR 19 (49,9 %).

Okresů s více než 140 tis. obyvateli bylo v ČSR 20 (26,3 %) a v SSR 14 (36,9 %).

Určitým specifikem ČSR proti SSR byla tedy i větší relativní četnost malých a středních okresů a menší relativní četnost velkých okresů.

Ve třídě velkých okresů je samozřejmě nutné brát zřetel na to, že z celkového počtu 34 těchto velkých okresů v ČSSR 15 představovaly buď okresy-města nebo okresy se zvláště velkým okresním městem (Praha, Bratislava, Karviná, Olomouc, Frýdek-Místek, Košice-město, Gottwaldov, Žilina, Plzeň-město, České Budějovice, Pardubice, Banská Bystrica, Hradec Králové, Liberec, Kladno).

Meziokresní rozdíly v prosté hustotě zalidnění lze charakterizovat — vyloučíme-li ze srovnání okresy, tvořené jedním městem — tím, že na 1 km² celkové plochy připadalo při sčítání 1980 v okresech Karviná 820,2 obyvatel a Teplice 289,5 ob., zatímco v okresech Tachov jen 35,4 ob. a Český Krumlov 34,3 ob.

Relevantnějším ukazatelem než prostá hustota je hustota specifická, při jejímž výpočtu se eliminují plochy lesů a vodní plochy, čímž se dostáváme blíže k hustotě zalidnění na ploše využitelné pro lidská sídla. I hodnoty tohoto ukazatele byly příkře diferencované.

Vyloučíme-li opět okresy-města, na 1 km² redukované výměry připadalo v roce 1980 v okresech Karviná 1 019,7 ob. a Jablonec n. N. 507,4 ob., kdežto v okresech Český Krumlov jen 70,7 ob. a Tachov 63,8 ob.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat okresům s extrémně malou hustotou zalidnění. Podle specifické hustoty jsou to v ČSR zejména okresy Tachov, Český Krumlov, Prachatice, Klatovy, Domažlice, Pelhřimov, Jindřichův Hradec, Benešov a Znojmo a v SSR okresy Velký Krtíš, Svidník, Levice a Trebišov. Nízkou hustotou se vyznačují některé příměstské okresy, vyvíjející se v gravitačních polích velkých pólů růstu (Plzeň-sever, Plzeň-jih, Košice-vidiek).

Ve složité problematice urbanizace a struktury osídlení musím se omezit na zjednodušený pohled, který lze vyjádřit ukazatelem podílu obyvatelstva 1980 žijícího v sídlech s 10 tis. a více obyvateli.

Hodnoty tohoto znaku činily, vyloučíme-li okresy-města, v okresech Karviná 81 % a Chomutov 78,9 %; naproti tomu v okresech Svidník, Plzeň-jih, Stará Lubovňa, Košice-vidiek, Praha-západ, Velký Krtíš, Vranov n. T., Rychnov n. Kn. a Plzeň-sever se sídla nad 10 tis. ob. vůbec nevyskytovala. Variabilita podílů obyvatel žijících v sídlech nad 10 tis. ob. byla značná (výjimečně větší v SSR než v ČSR), což prokazují variační koeficienty (v ČSSR 57,83, v ČSR 50,35 a v SSR 88,57).

Významným znakem lidského potenciálu je vývoj počtu obyvatel. Celkové přírůstky či úbytky obyvatelstva vyjadřují všeobecnou růstovou dynamičnost (energií) území a sídel; z nich mechanická měna populace je odvozeným a nepřímým ukazatelem atraktivní síly území a sídel, avšak ukazatelem odrážejícím dosti výmluvně výsledek interakce mezi četnými komponenty komplexu, který se všeobecně dá označovat jako životní podmínky obyvatelstva.

V období mezi sčítáními 1961 a 1980 se počet bydlícího obyvatelstva:

- zvětšil více než o 20 % v ČSSR ve 21 okrese (v ČSR v 6 okresech a v SSR v 15 okresech);
- zvětšil o 10—20 % (v ročním průměru přibližně o 0,5—1,0 %) v ČSSR v 31 okrese (v ČSR v 19 okresech a v SSR ve 12 okresech);
- zvětšil méně než o 10 % v ČSSR v 43 okresech (v ČSR v 32 okresech a v SSR v 11 okresech);
- zmenšil v 19 českých okresech.

Vývoj celkových počtů obyvatel byl tedy v tomto zhruba 20letém intercenzálním období nerovnoměrný — existovaly okresy rychle rostoucí, současně však i stagnující, ba dokonce regresivní.

Největší relativní přírůstky měly okresy Košice-mesto (108,7 %), hl. m. SSR Bratislava (45,7 %), Poprad (35,7 %) a Karviná (34,3 %); největší relativní úbytky měly okresy Plzeň-jih (8,6 %), Nymburk (7,7 %), Klatovy (7 %), Jičín (6,3 %), Plzeň-sever a Rokycany (4,8 %). Z příměstských okresů „ve stínu“ velkých měst významnější přírůstky obyvatelstva měly jen Bratislava-vidiek a Košice-vidiek a ty pak hlavně díky přirozené změně obyvatelstva.

Úhrnné přírůstky jsou ovšem výsledkem individuálně různých porcí přirozených a mechanických přírůstků. Podle vývoje jen přiroze-

nou měnou obyvatelstva byl ve srovnání s úhrnnými přírůstků obyvatel počet okresů úbytkových i stagnujících menší a počet okresů progresivních s rychlým růstem značně větší (tab. 1). Tento retrospektivní přehled (srovnání) nasvědčuje, že přirozená měna působila k rovnoměrnějšímu rozdělení četností okresů podle intervalů přírůstků a úbytků obyvatelstva 1961—1980.

Rozdělení četností okresů podle relativních úhrnných přírůstků (úbytků) obyvatel se ve druhé polovině období 1961—1980 zlepšilo (tab. 2).

Tab. 1 Četnosti okresů podle relativních přírůstků (úbytků) počtu obyvatel 1961—1980 ze zdrojů přirozené a úhrnné měny obyvatelstva (v % stavu 1961)

Typ okresu	Přírůstek (úbytek) počtu obyvatel 1961—1980 v % stavu 1961		Počet okresů					
			přirozená měna (bez migrace)			výsledná měna (včetně migrace)		
			ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
úbytkové	úbytek		9	9	—	19	19	—
stagnující s mírným růstem	přírůstek	0,0—4,9	16	16	—	27	22	5
středně progresivně rostoucí	přírůstek	5,0—14,9	40	33	7	39	24	15
progresivní s rychlým růstem	přírůstek	15,0 a více	49	18	31	29	11	18
Úhrnem			114	76	38	114	76	38

Tab. 2 Četnosti okresů podle hodnot úhrnných přírůstků (úbytků) obyvatelstva 1961—1970 a 1971—1980 (v % výchozích stavů)

Přírůstek (úbytek) obyvatel (v % výchozích stavů)		Počet okresů					
		absolutně			v procentech		
		ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1961—1970							
úbytek	—5,0 a více	4	4	—	3,5	5,3	—
	—0,0 až —4,9	34	32	2	29,8	42,1	5,3
přírůstek	0,0—4,9	37	24	13	32,4	31,6	34,2
	5,0—9,9	22	11	11	19,3	14,5	28,9
	10,0—14,9	12	3	9	10,5	3,9	23,7
	15,0—19,9	3	1	2	2,7	1,3	5,3
	20,0 a více	2	1	1	1,8	1,3	2,6
Celkem		114	76	38	100,0	100,0	100,0
1971—1980							
úbytek	—5,0 a více	—	—	—	—	—	—
	—0,0 až —4,9	11	11	—	9,6	14,5	—
přírůstek	0,0—4,9	45	33	12	39,5	43,4	31,6
	5,0—9,9	36	26	10	31,5	34,2	26,3
	10,0—14,9	19	6	13	16,7	7,9	34,2
	15,0—19,9	1	—	1	0,9	—	2,6
	20,0 a více	2	—	2	1,8	—	5,3
Celkem		114	76	38	100,0	100,0	100,0

V intercenzálním období 1961—1970 se v ČSR vyskytovaly ještě významné absolutní i relativní četnosti okresů s úbytky obyvatelstva — celkem 32 okresů s úbytky do 5 % výchozího stavu obyvatel a dokonce 4 okresy s úbytkem 5 a více procent obyvatel. V ČSR tyto úbytkové okresy představovaly podstatnou část všech okresů — 47,4 % všech českých okresů. (V údajích o okresech se v tabulkách a textu počítá Praha a Bratislava vždy jako okres — územním rozsahem se obě hlavní města řádově blíží okresům a vydělování městských obvodů z integrovaných celků měst by nemělo smysl.) V SSR úbytky obyvatel do 5 % měly jen 2 okresy. Naproti tomu přírůstky obyvatelstva ve výši 10 a více procent mělo v tomto období jen 5 českých okresů (6,5 % všech českých okresů), v SSR 12 okresů (31,6 % všech slovenských okresů). V období 1971—1980 se struktura okresů podle poměrných úhrnných přírůstků (úbytků) obyvatelstva podstatně zlepšila, zvláště v ČSR. Počet úbytkových okresů se v ČSR zmenšil na 11 (tj. 14,5 % všech českých okresů) a v SSR se už úbytkové okresy nevyskytly. Počet okresů s přírůstkem 10 a více procent obyvatel se však v ČSR zvětšil z 5 na 6 (tj. na 7,9 % všech českých okresů), v SSR vzrostl ze 12 na 16 (tj. na 42,1 % všech slovenských okresů).

Hlavní příčinou zlepšení struktury okresů podle poměrných celkových přírůstků obyvatelstva byla přirozená měna obyvatelstva, především přechodný významný růst natality kolem poloviny 70. let.

Především tento faktor ovlivnil i zmenšení diferenciacie okresů.

Ukazují to hodnoty variačních koeficientů. U ukazatele úhrnného přírůstku počtu obyvatel v intercenzálním období 1961—1970 (v % počtu obyvatel 1961) činily hodnoty variačních koeficientů v ČSSR 172,39, v ČSR 227,39 a v SSR 101,67, což znamená skutečně velkou variabilitu vývoje okresů. V období 1971—1980 se měnlivost hodnot relativního úhrnného přírůstku obyvatel výrazně zmenšila, zůstala však stále velká — hodnoty variačních koeficientů činily v ČSSR 82,98, v ČSR 79,64 a v SSR 66,12.

Zůstaly-li celkové relativní přírůstky obyvatel v souborech okresů výrazně diferenciovány i v 70. letech, vliv na to měla především příkré diferencovaná mechanická měna obyvatel, kterou můžeme pokládat za nepřímý, ale do značné míry komplexní odraz rozdílné atraktivní síly či expulzivní síly okresů. U přírůstku obyvatel přirozenou měnou 1971—1980 na 1000 obyvatel středního stavu činily hodnoty variačních koeficientů v ČSSR „jenom“ 61,31, v ČSR 68,48 a v SSR 31,90. Mimořádný rozptyl okolo průměru měly však okresy podle salda migrace obyvatel 1971—1980 na 1000 obyvatel středního stavu (variační koeficienty tohoto znaku činily v ČSSR 6331,13, v ČSR 1308,68 a v SSR 732,36). Šíří variačního rozpětí relativního salda mechanické měny obyvatelstva 1971—1980 ukazují extrémní hodnoty, rozdíl mezi maximálním poměrným aktivním saldem migrace (Košice-mesto 17,4 %) a maximálním poměrným pasivním saldem (Košice-vidiek 8,6 %).

Příčiny těchto rozdílů jsou zřejmě různorodé. Tak např. mezi okresy s nejvyšším poměrným saldem migrace nacházíme jednak okresy — velká města, u kterých působí nepochybně už gravitační faktor jejich velikosti (Košice, Bratislava, Plzeň, Hradec Králové, Brno, České Budějovice, Pardubice, Praha, Banská Bystrica, Gottwaldov a Ostrava), jednak okresy se soustředěnou investiční výstavbou, zčásti nové póly růstu (Mělník, Mladá Boleslav, Česká Lípa, Strakonice, Martin, Chomutov, Frýdek-Místek). Na druhé straně příklady některých okresů s pasivním saldem migrace obyvatelstva 1971—1980 — jak okresů s vysoce rozvinutou ekonomikou (např. okresů Sokolov, Most, Teplice, Děčín a Karviná), tak okresů doosídlených (např. Bruntál, Tachov, Svitavy, Znojmo, Trutnov a Klatovy) — nasvědčují, že významný vliv na vývoj počtu obyvatel a zvláště na stěhování lidí mají též značně různorodé celkové životní podmínky území (ekologické, sídelní, asi i psychologické).⁷⁾

Tab. 3 Četnosti okresů podle hodnot relativních přírůstků (úbytků) počtu obyvatel 1961—1980 a 1981—2000 (v % výchozích počtů obyvatel) — absolutně

Typ okresů		Počet okresů				
		celkem	úbytkových	stagnujících s mírným růstem	středně progresivně rostoucích	progresivních s rychlým růstem
označení	přírůstek 1961—1980 v % stavu 1961		v období 1981—2000 s přírůstkem v % stavu 1980			
			úbytek —0,0 a méně	přírůstek 0,0—4,9	5,0—14,9	15,0 a více
ČSSR						
úbytkové	úbytek —0,0 a méně	9	9	—	—	—
stagnující s mírným růstem	přírůstek 0,0—4,9	16	14	2	—	—
středně progresivně rostoucí	přírůstek 5,0—14,9	40	7	24	9	—
progresivní s rychlým růstem	přírůstek 15,0 a více	49	—	5	28	16
Úhrnem	x	114	30	31	37	16
ČSR						
úbytkové	úbytek —0,0 a méně	9	9	—	—	—
stagnující s mírným růstem	přírůstek 0,0—4,9	16	14	2	—	—
středně progresivně rostoucí	přírůstek 5,0—14,9	33	7	22	4	—
progresivní s rychlým růstem	přírůstek 15,0 a více	18	—	5	13	—
Úhrnem	x	76	30	29	17	—
SSR						
úbytkové	úbytek —0,0 a méně	—	—	—	—	—
stagnující s mírným růstem	přírůstek 0,0—4,9	—	—	—	—	—
středně progresivně rostoucí	přírůstek 5,0—14,9	7	—	2	5	—
progresivní s rychlým růstem	přírůstek 15,0 a více	31	—	—	15	16
Úhrnem	x	38	—	2	20	16

7) Větší jasno v této otázce by mohl zjednat rozbor migrační motivace. Statisticky vykazované důvody stěhování jsou pro tyto účely nedostatečným podkladem. Rozpoznává se jen několik motivů, jejichž formulace je diskutabilní. Věrohodnost důvodů udávaných migranty je pochybná. Hlavně však jde o to, že motivace mívá zpravidla více současně působících důvodů, z nichž některých si vypovídající migranti nejsou často ani plně vědomi. Byl by proto potřebný hlubší, asi výběrový průzkum této otázky, vedený metodami sociologického výzkumu, ale s nezbytnou účastí i psychologických metod.

V období 1981—2000 se přirozená měna obyvatel podle provedených projekcí obyvatelstva v ČSSR zhorší proti období 1961—1980. To se promítne i do jednotlivých okresů. Přírůstky obyvatelstva 1981—2000 lze ovšem srovnávat s obdobím 1961—1980 jen pokud jde o přirozené přírůstky (tab. 3).

V období 1981—2000 se ve srovnání se stejně dlouhým obdobím 1961—1980 ze zdrojů přirozené měny (bez migrace) počet okresů:

- s přirozenými úbytky zvětší v ČSR z 9 na 30;
- se stagnací obyvatelstva (s přirozenými přírůstky nanejvýše 4,9 %) zvětší v ČSR ze 16 na 29 a v SSR se vyskytnou už 2 takové okresy;
- středně progresivně rostoucích (s přirozeným přírůstkem 5,0—14,9 %) v ČSR zmenší ze 33 na 17 a v SSR vzroste ze 7 na 20;
- progresivních s rychlým růstem (s přirozeným přírůstkem 15 % a více) zmenší v SSR ze 31 na 16 a v ČSR namísto 18 už nebude žádný takový okres.

Současně se znovu zvýší okresní variabilita hodnot relativních přirozených přírůstků obyvatelstva; hodnoty variačních koeficientů tohoto znaku se v období 1981—2000 zvětší ve srovnání s obdobím 1971—1980 v ČSSR ze 61,31 na 176,08, v ČSR ze 68,48 dokonce na 1196,00 a v SSR ze 31,90 na 52,90.⁸⁾

Nejvýraznějším příkladem oblastních disproporcí jsou tzv. demograficky problémové okresy.

Kromě okresů, jejichž obyvatelstvo roste poměrně rychle a setrvale (ať z důvodu vyšší přirozené reprodukce či z důvodu vyšší migrační atraktivity) — i když i v nich se projevují určité změny v tempu růstu — existují zvláště v ČSR některé okresy demograficky stagnující až regresivní.

Na základě skutečného vývoje obyvatelstva v letech 1961—1980 (bilance přirozeného i migračního přírůstku, resp. úbytku) a na základě projekce obyvatelstva pro období 1981—2000 (podle pouhé přirozené měny obyvatelstva) byla sestavena škála okresů podle míry jejich přírůstků, resp. úbytků obyvatel v letech 1961—2000. Z nich byly vybrány okresy, ve kterých by se počet obyvatel v celku období 1961—2000 zmenšil o více než 5 % stavu v roce 1961.

Skutečnou úhrnnou měnou obyvatelstva 1961—1980 a jen přirozenou měnou 1981—2000 by se v celku 40 let 1961—2000 zmenšil počet obyvatel o více než 10 % v okresech Nymburk, Plzeň-jih, Jičín a Praha-západ; tyto čtyři ohrožené okresy se pracovníě označují jako demograficky problémové okresy I. skupiny. V dalších osmi českých okresech by se počet obyvatel zmenšil v období 1961—2000 o 5 až 10 %. K těmto tzv. demograficky problémovým okresům II. skupiny patří okresy Klatovy, Rokycany, Beroun, Kutná Hora, Rakovník, Kolín, Plzeň-sever a Semily. Celkem jde tedy o 12 českých okresů, ohrožených dlouhodobou populační regresí (úbytkem obyvatel); v SSR neexistuje naproti tomu ani jediný okres, ve kterém by v celku období 1961—2000 reálně hrozilo nebezpečí úbytků obyvatelstva.⁹⁾

⁸⁾ Z toho by bylo možné vyvozovat domněnku, že zlepšení přirozené měny obyvatelstva (hlavně porodnosti) působí na snížení diferenciací okresů z hlediska jejich celkových relativních přírůstků obyvatel a že zhoršení přirozené měny diferenciaci naopak prohlubuje. Tuto hypotézu by bylo ovšem potřebné podrobněji ověřit.

⁹⁾ Vytipování těchto tzv. demograficky problémových okresů není oficiální. Sloužilo praktickým účelům. Jde o výsledky rychlé orientační studie, zpracované jako podklad pro některé ústřední orgány ČSR.

Obr. 1 — Přírůstky (úbytky) počtu obyvatel 1961—1980 v % stavu 1961

Vývoj počtu obyvatel (tak jako rozvoj ekonomiky) nikdy nebyl a ani v budoucnu nebude územně zcela lineárně rovnoměrný. Souvisí to už např. s rozdílnými geografickými, ekonomickými a sídelními podmínkami jednotlivých území. V podmínkách socialistického zřízení a plánování hospodářského a sociálního rozvoje není však možné, aby nově vznikaly územní enklávy, které by se dlouhodobě podstatněji vylišňovaly a v nichž by v důsledku toho vznikaly další sociální a ekonomické problémy, týkající se např. věkové skladby obyvatelstva, zdrojů pracovních sil, životní úrovně atd. Uvedených 12 českých populačně problémových okresů představuje už významnou část území celé ČSR; pokračování nepříznivého vývoje obyvatelstva v nich by se projevovalo už i ve vývoji obyvatelstva v úhrnu celé ČSR. Je věcí celorepublikového zájmu, aby tak významná část republiky byla dostatečně využívána, aby nevytvářela zaostávající oblasti a aby nevznikaly neúměrné územní rozdíly v životních podmínkách obyvatelstva.

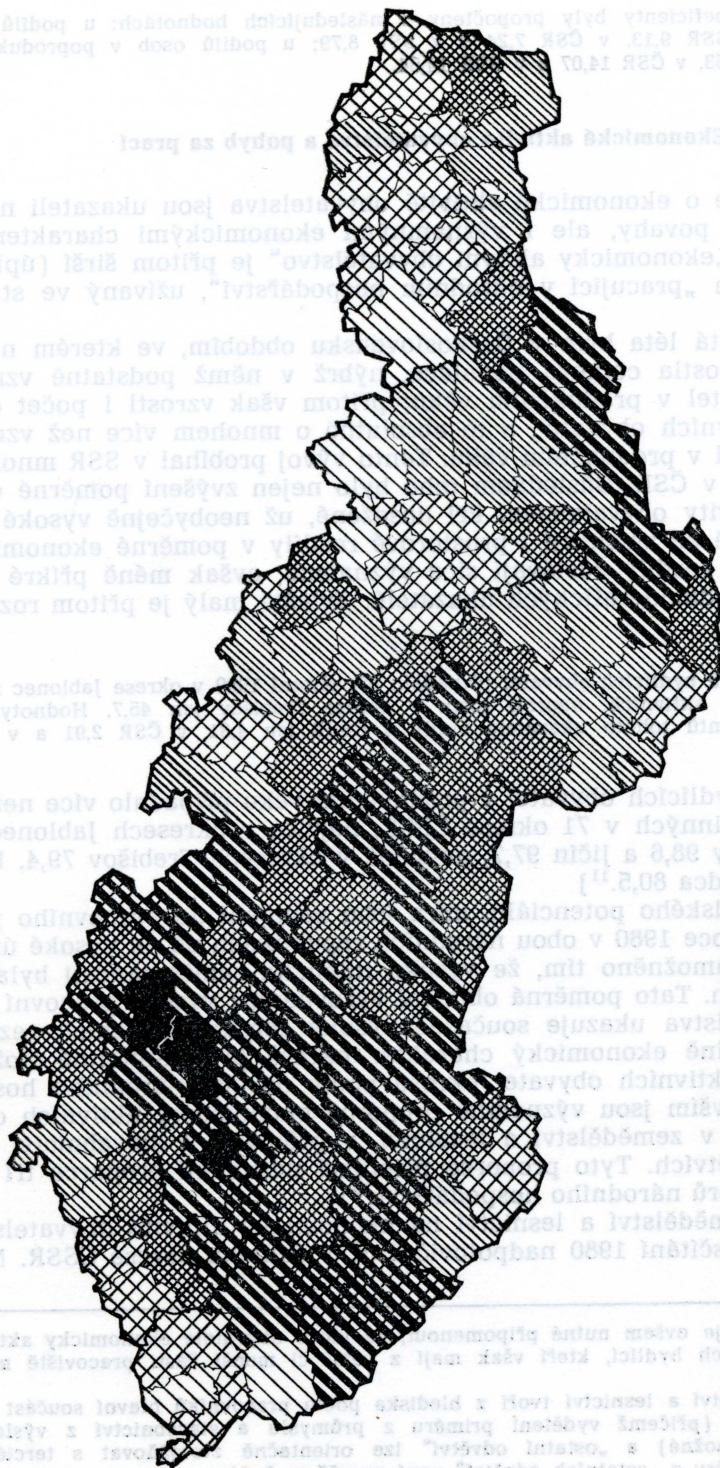
Nejde přitom jen o izolovaně pozorované jednotlivé okresy, nýbrž o problém do jisté míry regionální povahy. Demograficky problémavé okresy tvoří souvislé oblasti či pásma, zčásti přesahující hranice krajů. Příznačné je, že to jsou oblasti ležící víceméně v gravitačních polích velkých sídelních útvarů (Praha, Plzeň, Hradec Králové, Pardubice), resp. na rozhraní takových gravitačních polí, ve kterých se projevuje atraktivní, dostředivá síla dvou takových velkých sídelních útvarů.

Věkové složení populace je faktorem bezprostředně důležitým ekonomicky a sociálně a do budoucna vytváří podmínky reprodukce obyvatelstva; jeho perspektivní vývoj je ovšem ovlivňován i migrací. Pro zjednodušenou orientaci se hodí zejména třídění podle tzv. ekonomických hranic věku, tj. obyvatelstvo v předprodukčním věku, obyvatelé v produkčním věku (muži 15—59 let + ženy 15—54 let) a obyvatelstvo v poprodukčním stáří.¹⁰⁾

Základní věková struktura populace jednotlivých okresů je dosti rozdílná a to patří k významným stránkám a faktorům územní diferenciace okresů. Rozdíly mezi okresy jsou však v tomto směru menší než je tomu obvykle podle jiných ukazatelů. Podle stavu zjištěného sčítáním 1980 poměrně málo variabilní jsou v úrovni okresů podíly obyvatelstva v produkčním věku. Dosti značné meziokresní rozdíly jsou však u podílu osob v předprodukčním věku a nejvíce okresně diferencovány jsou podíly obyvatel v poprodukčním věku.

Ukazují to už hodnoty variačního rozpětí. Nejvyšší podíl obyvatel v produkčním věku (okres Sokolov — 60,5 %) je jen o 7,4 bodu čili o 13,9 % větší než nejmenší podíl (okres Jičín — 53,1 %). Nejvyšší podíl dětí do 15 let (okres Dolný Kubín — 32,4 %) je však už o 12,5 bodu čili o 62,8 % větší než nejmenší podíl (hl. m. Praha — 19,9 %). Nejvyšší podíl obyvatel v poprodukčním věku (hl. m. Praha, okres Jičín — 24,8 %) je dokonce o 13,2 bodu čili o 113,8 % větší než nejnižší podíl (okres Sokolov — 11,6 %).

¹⁰⁾ Tyto třídy — věkové makroskupiny — obyvatelstva jsou významné především skutečně ekonomicky, neboť v podstatě vyjadřují poměr mezi obyvatelstvem, tvořícím hlavní zdroj obyvatelstva ekonomicky produktivně činného (termín „produkční věk“ se v této práci vztahuje ke společenské výrobě a poskytování služeb, nikoli k reprodukci obyvatelstva) na straně jedné, a dětmi i starými lidmi, kteří vytvořený národní důchod spoluspoteblovávají, aniž by se jeho tvorby přímo účastnili. Jde samozřejmě o hrubé členění — existují i osoby v produkčním věku, které nejsou ekonomicky aktivní, a naopak ekonomicky činné jsou i osoby v poprodukčním věku.

Obr. 2. — Podíl obyvatel v poproduktivním věku 1980 — v procentech

Variační koeficienty byly propočteny v následujících hodnotách: u podílů dětské složky v ČSSR 9,13, v ČSR 7,24 a v SSR 8,79; u podílů osob v poprodukčním stáří v ČSSR 16,53, v ČSR 14,07 a v SSR 14,54.

Ekonomická aktivita obyvatelstva a pohyb za prací

Informace o ekonomické aktivitě obyvatelstva jsou ukazateli nejen demografické povahy, ale i významnými ekonomickými charakteristikami. Pojem „ekonomicky aktivní obyvatelstvo“ je přitom širší (úplnější) než pojem „pracující v národním hospodářství“, užívaný ve statistice práce.

Sedmdesátá léta byla v Československu obdobím, ve kterém nejen významně vzrostla celková populace, nýbrž v němž podstatně vzrostl i počet obyvatel v produkčním věku; přitom však vzrostl i počet ekonomicky aktivních obyvatel, a to absolutně o mnohem více než vzrostl počet obyvatel v produkčním věku. Tento vývoj probíhal v SSR mnohem výrazněji než v ČSR. Důsledkem toho bylo nejen zvýšení poměrné ekonomické aktivity obyvatelstva. Při dosažené, už neobyčejně vysoké poměrné aktivitě se zmenšují i prostorové rozdíly v poměrné ekonomické aktivitě. Tyto rozdíly zůstávají sice významné, avšak méně příkré než u řady jiných demografických ukazatelů. Zvláště malý je přitom rozptyl okolo průměru.

Na 100 všech bydlících obyvatel připadalo při sčítání 1980 v okrese Jablonec n. N. 55,9 ekonomicky aktivních, naproti tomu v okrese Trebišov jen 45,7. Hodnoty variačních koeficientů tohoto ukazatele činily v ČSSR jen 4,31, v ČSR 2,91 a v SSR 4,45.

Na 100 bydlících obyvatel v produkčním věku připadalo více než 90 ekonomicky činných v 71 okrese ČSSR, nejvíce v okresech Jablonec n. N. 99,2, Semily 98,6 a Jičín 97,7, nejméně v okresech Trebišov 79,4, Karviná 80,1 a Čadca 80,5.¹¹⁾

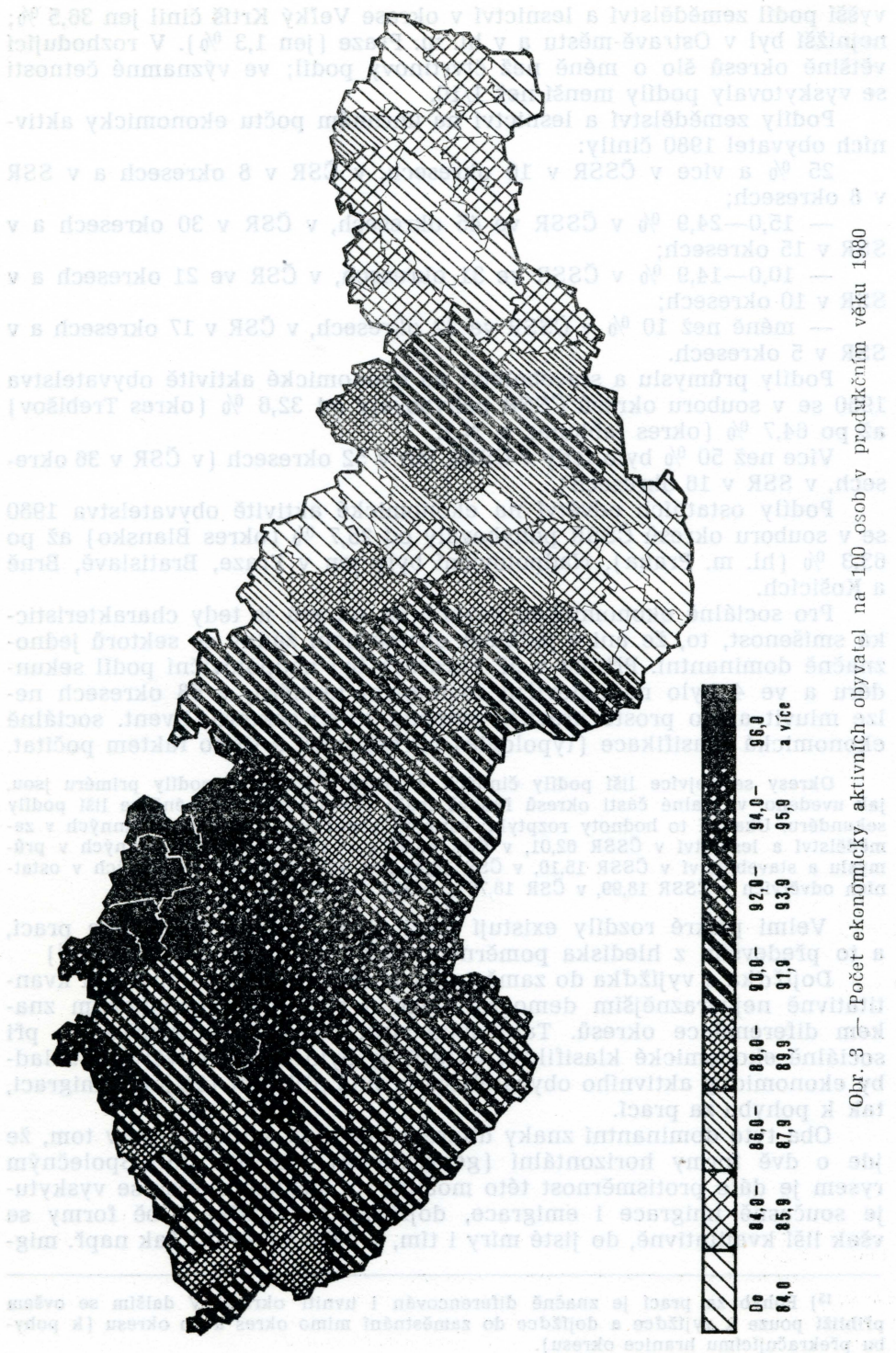
Využití lidského potenciálu, míra jeho zapojení do pracovního procesu, bylo v roce 1980 v obou národních republikách už na vysoké úrovni, což bylo umožněno tím, že vysoká intenzita zaměstnanosti byla ve všech okresech. Tato poměrná oblastní vyrovnanost vysoké pracovní aktivity obyvatelstva ukazuje současně vysoké čerpání územních rezerv.

Pro sociálně ekonomický charakter okresů je směrodatné složení ekonomicky aktivních obyvatel okresů podle odvětví národního hospodářství. Především jsou významné proporce ekonomicky aktivních obyvatel činných v zemědělství a lesnictví, v průmyslu a stavebnictví a v ostatních odvětvích. Tyto proporce přibližně naznačují proporce tří základních sektorů národního hospodářství.¹²⁾

Podíly zemědělství a lesnictví na ekonomické aktivitě obyvatelstva nebyly podle sčítání 1980 nadpoloviční už v žádném okrese ČSSR. Nej-

¹¹⁾ K tomu je ovšem nutné připomenout, že jde o obyvatele ekonomicky aktivní, v daných okresech bydlící, kteří však mají z větší či menší části pracoviště mimo okres bydlíště.

¹²⁾ Zemědělství a lesnictví tvoří z hlediska počtu pracovníků hlavní součást primárního sektoru (přičemž vydělení priméru z průmyslu a stavebnictví z výsledků sčítání nebylo možné) a „ostatní odvětví“ lze orientačně ztotožňovat s terciérem (vydělení sekundéru z „ostatních odvětví“ není rovněž možné).

Obr. 3 — Počet ekonomicky aktivních obyvatel na 100 osob v produkčním věku 1980

vyšší podíl zemědělství a lesnictví v okrese Velký Krtíš činil jen 36,5 %; nejnižší byl v Ostravě-městu a v hl. m. Praze (jen 1,3 %). V rozhodující většině okresů šlo o méně než čtvrtinový podíl; ve významné četnosti se vyskytovaly podíly menší než 1/10.

Podíly zemědělství a lesnictví na úhrnném počtu ekonomicky aktivních obyvatel 1980 činily:

25 % a více v ČSSR v 16 okresech, v ČSR v 8 okresech a v SSR v 8 okresech;

— 15,0—24,9 % v ČSSR ve 45 okresech, v ČSR v 30 okresech a v SSR v 15 okresech;

— 10,0—14,9 % v ČSSR ve 31 okresech, v ČSR ve 21 okresech a v SSR v 10 okresech;

— méně než 10 % v ČSSR ve 22 okresech, v ČSR v 17 okresech a v SSR v 5 okresech.

Podíly průmyslu a stavebnictví na ekonomické aktivitě obyvatelstva 1980 se v souboru okresů ČSSR pohybovaly od 32,6 % (okres Trebišov) až po 64,7 % (okres Jablonec n. N.).

Více než 50 % bylo tedy v ČSSR jen v 52 okresech (v ČSR v 36 okresech, v SSR v 16 okresech).

Podíly ostatních odvětví na ekonomické aktivitě obyvatelstva 1980 se v souboru okresů ČSSR pohybovaly od 25,7 % (okres Blansko) až po 63,3 % (hl. m. Praha). Nadpoloviční byly jen v Praze, Bratislavě, Brně a Košicích.

Pro sociálně ekonomickou povahu čs. okresů je tedy charakteristická smíšenost, to, že ani v jediném okrese není žádný ze sektorů jednoznačně dominantní. Přitom v 52 okresech byl nadpoloviční podíl sekundéru a ve 4 bylo nadpoloviční zastoupení terciéru; v 58 okresech nelze mluvit ani o prosté převaze jednoho ze tří sektorů. Event. sociálně ekonomická klasifikace (typologie) okresů musí s tímto faktem počítat.

Okresy se nejvíce liší podíly činných v priméru (příčemž podíly priméru jsou, jak uvedeno, ve valné části okresů řádově málo významné) a nejméně se liší podíly sekundéru. Ukazují to hodnoty rozptylu: variační koeficienty činily u % činných v zemědělství a lesnictví v ČSSR 62,01, v ČSR 66,09 a v SSR 53,82, u % činných v průmyslu a stavebnictví v ČSSR 15,10, v ČSR 14,24 a v SSR 16,08 a u % činných v ostatních odvětvích v ČSSR 18,99, v ČSR 18,70 a v SSR 19,75.

Velmi příkré rozdíly existují mezi okresy co do pohybu za prací, a to především z hlediska poměrného salda dojížďky a vyjížďky.¹³⁾

Dojížďka a vyjížďka do zaměstnání je spolu s migrací obyvatel kvantitativně nejvýraznějším demografickým a sociálně ekonomickým znakem diferenciací okresů. Tato skutečnost navozuje myšlenku, že při sociálně ekonomické klasifikaci okresů by bylo kromě odvětvové skladby ekonomicky aktivního obyvatelstva účelné přihlížet též jak k migraci, tak k pohybu za prací.

Oba tyto dominantní znaky diferenciací mají spojující rys v tom, že jde o dvě formy horizontální (geografické) mobility lidí. Společným rysem je dále protisměrnost této mobility: v každém okrese se vyskytuje současně imigrace i emigrace, dojížďka i vyjížďka. Obě formy se však liší kvalitativně, do jisté míry i tím, z čeho vyvěrají. Tak např. mig-

¹³⁾ Pohyb za prací je značně diferencován i uvnitř okresů. V dalším se ovšem přihlíží pouze k vyjížďce a dojížďce do zaměstnání mimo okres a do okresu (k pohybu překračujícímu hranice okresu).

race je, jak bylo zmíněno, určitým odrazem a komplexním výsledkem rozdílných životních podmínek území a může, ale nemusí vyplývat z nesouladu mezi rozmístěním bydlíšť pracovníků a rozmístěním a strukturou pracovních příležitostí. Pohyb za prací řeší — ať provizorně či zpravidla dlouhodobě — inkongruenci mezi rozmístěním bydlíšť a pracovišť, přičemž ostatní životní podmínky působí spíše k udržení pohybu za prací než k jeho transformaci v trvalé přestěhování. Pohyb za prací nelze absolutizovaně pokládat za provizorium, za předstupeň migrace.

Okresy jsou nejméně diferencovány podle poměrné dojížďky do zaměstnání, více podle poměrné vyjížďky a zdaleka nejpříkřeji podle poměrného salda pohybu za prací.

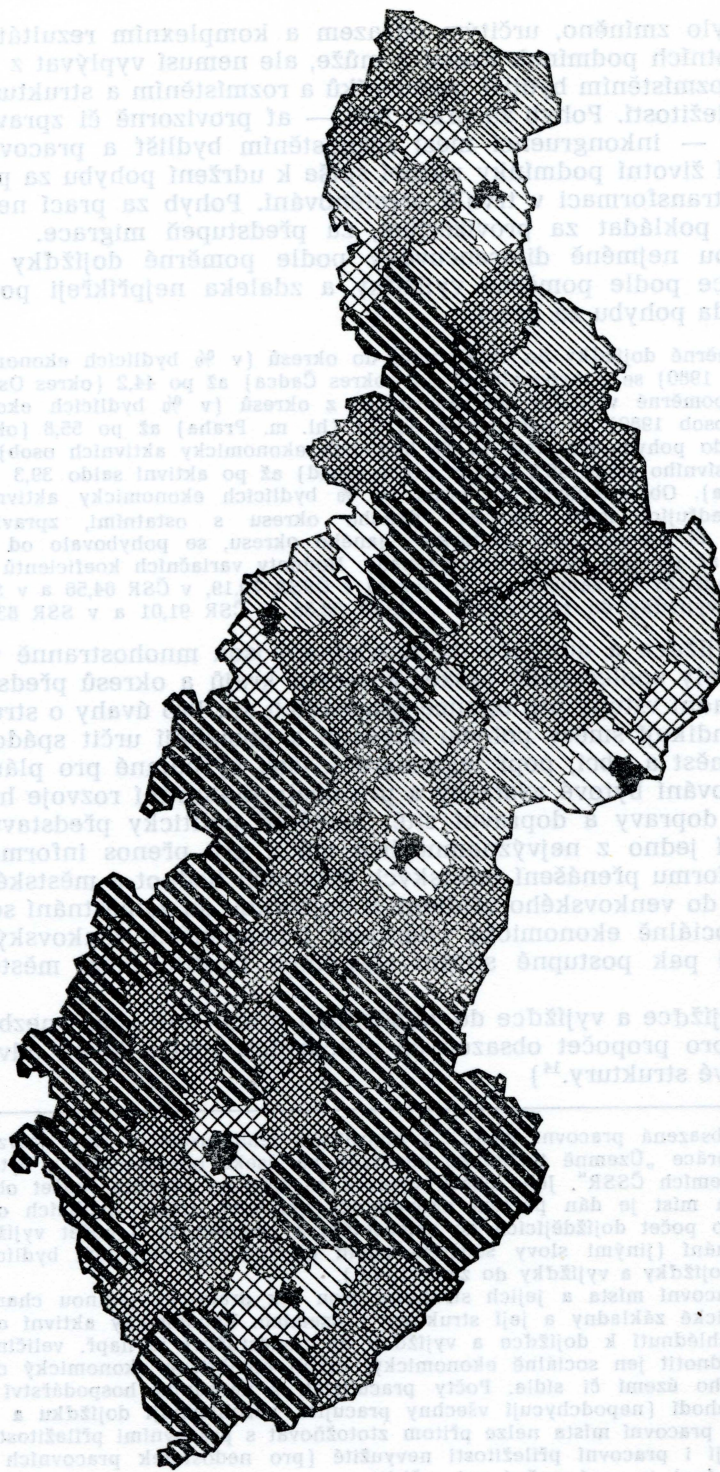
Velikost poměrné dojížďky do zaměstnání do okresů (v % bydlících ekonomicky aktivních osob 1980) se pohybovala od 2,1 (okres Čadca) až po 44,2 (okres Ostrava-město). Výše poměrné vyjížďky do zaměstnání z okresů (v % bydlících ekonomicky aktivních osob 1980) se pohybovala od 2,1 (hl. m. Praha) až po 55,8 (okres Praha-západ). Saldo pohybu za prací (v % bydlících ekonomicky aktivních osob) se pohybovalo od pasivního salda 45,2 (okres Praha-západ) až po aktivní saldo 39,3 (hl. m. SSR Bratislava). Obrat pohybu za prací (v % bydlících ekonomicky aktivních osob 1980), vyjadřující míru spjatosti daného okresu s ostatními, zpravidla přílehlými okresy či naopak jisté „autarkie“ daného okresu, se pohybovalo od 8,7 (okres Šumperk) až po 66,4 (okres Praha-západ). Hodnoty variačních koeficientů činily u relativní dojížďky do zaměstnání do okresů v ČSSR 70,19, v ČSR 64,56 a v SSR 81,15, u relativní vyjížďky do zaměstnání v ČSSR 88,86, v ČSR 91,01 a v SSR 83,92.

Údaje o vyjížďce a dojížďce do zaměstnání jsou mnohostranně využívány pro účely společenské praxe. V úrovni krajů a okresů představují např. základní vstupy pro bilance pracovních sil. Pro úvahy o struktuře osídlení indikují směry pohybu obyvatel a pomáhají určit spádové obvody sídel, měst a obcí, popř. aglomerací. Jsou významné pro plánování a rozmísťování bytové výstavby a pro účely plánování rozvoje hromadné osobní dopravy a dopravní sítě. Sociálně politicky představuje pohyb za prací jedno z nejdůležitějších médií pro přenos informací a zvláště pak formu přenášení městských životních hodnot a městského způsobu života do venkovského osídlení. S dojížďkou do zaměstnání souvisí smíšený sociálně ekonomický charakter i nejmenších venkovských sídel a obecně pak postupně stírání zásadních rozdílů mezi městem a venkovem.

Údaje o dojížďce a vyjížďce do zaměstnání mimo jiné jsou i nezbytným vstupem pro propočítání obsazených pracovních míst a jejich odvětvové a sektorové struktury.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Pojem „obsazená pracovní místa“ a algoritmus jeho propočtu jsou převzaty z výše citované práce „Územně technické podklady na úseku obyvatelstva a bytové problematiky v územích ČSSR“. Jeho obsah vyplývá ze způsobu výpočtu: počet obsazených pracovních míst je dán počtem ekonomicky aktivních trvale bydlících obyvatel, zvětšeným o počet dojíždějících do zaměstnání a zmenšeným o počet vyjíždějících do zaměstnání (jinými slovy součtem počtu ekonomicky aktivních bydlících obyvatel a salda dojížďky a vyjížďky do zaměstnání).

Obsazená pracovní místa a jejich struktura jsou tak prakticky jedinou charakteristikou ekonomické základny a její struktury v územích. Ekonomicky aktivní obyvatelstvo (bez přihlídnutí k dojížděcí a vyjížděcí do zaměstnání) je např. veličinou, která dovoluje hodnotit jen sociálně ekonomický, nikoli objektivně ekonomický charakter toho kterého území či sídla. Počty pracujících v národním hospodářství se pro tento účel nehodí (nepodchycují všechny pracující, nezohledňují dojížďku a vyjížďku). Obsazená pracovní místa nelze přitom ztotožňovat s pracovními příležitostmi; ty jednak zahrnují i pracovní příležitosti nevyužitě (pro nedostatek pracovních sil či jiné důvody), jednak je není možné ani vyčíslit.

Obz. 4 — Počet obsazených pracovních míst na 100 bydlících obyvatel 1980

Obsazená pracovní místa

Z hlediska hodnocení diferenciacie okresů je významnou poro-rcí zejména počet obsazených pracovních míst na 1000 trvale bydlících ekonomicky aktivních osob. Tato proporce vypovídá o tom, jaký podíl obsazených pracovních míst je u okresů s aktivní bilancí pohybu za prací pokryt (může plnit svou funkci) jen díky tomuto aktivnímu saldu dojížděky a vyjížděky do zaměstnání; u okresů se ztrátovou bilancí pohybu za prací ukazuje přebytek ekonomicky aktivních obyvatel nad počtem obsazených pracovních míst. Je tedy bezprostředním ukazatelem vztahů mezi ekonomickou základnou a hrubým potenciálem využitých zdrojů pracovních sil.

Podle sčítání 1980 na 1000 bydlících ekonomicky aktivních osob připadalo v hl. m. SSR Bratislavě 1 393,1 obsazených pracovních míst, v Ostravě-město 1 381,9, v Košicích-mestu 1 375,2, v Brně-město 1 290,2, v Plzni-město 1 260, v hl. m. Praze 1 176 a v okresech Most 1 118,6, Gottwaldov 1 070,2, Ústí n. L. 1 067,5, Banská Bystrica 1 067,2, Hradec Králové 1 066,2 a Česká Lípa 1 050,8. Vyšší hodnotu než 1000 měl tento ukazatel dále ještě v 15 okresech ČSSR. V 87 okresech ČSSR (tj. v 76,3 % všech okresů) bylo více ekonomicky aktivních obyvatel nežli obsazených pracovních míst. Nejmenší hodnoty uvedeného ukazatele se vyskytovaly v příměstských okresech Praha-západ (548,5), Košice-vidiek (550,8), Brno-venkov (847,9), Bratislava-vidiek (658,4) a Plzeň-jih (687,4). Vysoce nadprůměrné hodnoty nebyly však četné, což ukazuje vcelku nevelký rozptyl kolem průměru (hodnoty variačních koeficientů činily v ČSSR jen 13,60, v ČSR 12,59 a v SSR 15,41).

Pohyb za prací, strukturovaný podle národohospodářských odvětví, umožňuje vyčíslit i odvětvovou strukturu obsazených pracovních míst (tzn. ekonomické základny). Analogicky, jak tomu je u struktury sociálně ekonomické, nejpodstatnější rozdíly v ekonomické základně okresů spočívaly podle sčítání 1980 v podílech zemědělství a lesnictví a nejméně se ekonomická základna okresů lišila podíly průmyslu a stavebnictví.

Podíly zemědělství a lesnictví na úhrnu obsazených pracovních míst byly největší v okresech Košice-vidiek (42,4 %), Velký Krtíš (38,6 %), Dunajská Streda (32,8 procenta) a Plzeň-jih (32,5 %); nejmenší byly v okrese Ostrava-město (0,7 %), v hl. m. Praze (1,1 %) a v Brně-město (1,5 %), velmi nízké byly vedle ostatních okresů tvořených velkoměsty i v okresech Karviná (2,7 %), Most (3 %) a Ústí n. L. (3,5 %). V žádném z okresů ČSSR podíly zemědělství a lesnictví tedy netvořily zdaleka polovinu ekonomické základny. Podíly průmyslu a stavebnictví na úhrnu obsazených pracovních míst byly více než poloviční ve 46 okresech ČSSR (v 32 českých a 14 slovenských okresech). Nejvyšší byly v okresech Most (66,5 %) a Považská Bystrica (66,1 %); nejmenší byly v okresech Košice-vidiek (27,7 %) a Trebišov (30,1 %). Ve všech okresech významnou část ekonomické základny tvořil v roce 1980 už terciér. Podíl „ostatních odvětví“ byl nadpoloviční v Praze (61,2 %), Bratislavě (57,1 %) a v Chebu (51,4 %) a v dalších 53 okresech ČSSR (35 českých a 18 slovenských) činil více než třetinu; nejmenší byl v okresech Považská Bystrica (24,3 %) a Blansko (24,8 procenta). Hodnoty variačních koeficientů činily v souborech okresů u podílu zemědělství a lesnictví na úhrnu obsazených pracovních míst v ČSSR 74,80, v ČSR 76,84 a v SSR 68,20, u podílů průmyslu a stavebnictví v ČSSR jen 17,48, v ČSR 18,23 a v SSR 18,99 a u podílů ostatních odvětví v ČSSR 18,80, v ČSR 19,11 a v SSR 18,27,

Potřeba dalšího zkoumání prostorových aspektů a rozvíjení prací pro účely plánování komplexního hospodářského a sociálního rozvoje území

Uvedený stručný rozbor ukázal, že problematika územních rozdílů je v ČSSR stále významnou geografickou, sociálně politickou a ekono-

mickou otázkou a že existují podklady pro její podrobnější objektivní vyhodnocení. S ohledem na rozsah jsem nemohl v této stati vyhodnotit rozdíly, které existují mezi okresy z hlediska dalších skutečností, významných pro komplexní hospodářský a sociální rozvoj okresů, zejména pokud jde o reprodukci a stav bytového fondu, o úroveň bydlení a o občanskou vybavenost. Nebylo možné se podrobněji zmínit ani o dalších aspektech prostorové diferenciaci, týkajících se rozdílů mezi městy, ostatními obcemi a hlavně mezi geografickými sídly. Svůj příspěvek však chápu především jako určitý podnět s naznačením některých možných přístupů a metod. Mám totiž zato, že zkoumání prostorové diferenciaci hospodářského a sociálního vývoje bude potřebné dále rozvíjet. Žádoucí by např. bylo vrátit se k podrobnější ekonomické a sociálně ekonomické typologické klasifikaci okresů. S tím souvisí i otázka vnitřní vyváženosti okresů, např. proporcí mezi lidským a ekonomickým potenciálem a obyvatelskou kapacitou uvnitř okresů, popř. hospodářskogeografických regionů.

V souvislosti s tím bych chtěl též upozornit, že pro účely zpracování podkladů pro územně plánovací dokumentaci byla připravena a ověřena (na příkladu vybraných okresů aplikačně odzkoušena) metodika monografických rozborů demografické a bytové situace, jakož i vývoje a stavu občanské vybavenosti jednotlivých okresů, event. jiných, jakkoli vymezených územních celků; pro účely takových rozborů je možné získat většinu základních údajů a propočtů jako podle jednotných programů zpracované výstupy z počítače.¹⁵⁾

Prameny a literatura:

1. ANDĚL J.: Příspěvek k problematice hodnocení regionálních rozdílů (diferenciací) vybraných struktur obyvatelstva. Sborník ČSGS, 91, Praha, Academia 1986, č. 1, s. 3—14.
2. ANDRLE A.: Demografické a bytové faktory v územním plánování a v urbanizačních procesech. Územní plánování a urbanismus, XI, Praha, Terplan a VÚVA, 1984, č. 2, s. 108—114.
3. ANDRLE A. a kol.: Územně technické podklady na úseku obyvatelstva a bytové problematiky v územích ČSSR. Praha, Terplan, 1983—1985, s. 1526, výstupní sestavy 691, grafy 150.
4. ANDRLE a kol.: Realizační etapa metodiky zpracování ÚTP na úseku obyvatelstva a bydlení pro územní plány velkých územních celků. Praha, Terplan, 1983, s. 125, tab. 20, grafy 10.
5. ANDRLE A., VAŠKO J.: Plánování komplexního rozvoje obvodů národních výborů a územně technické podklady. Příloha týdeníku Národní výbory, Praha, 1985, č. 46, s. 1—8.
6. HAMPL M., JEŽEK J., KÚHNL K., PAVLÍK Z.: Sociálněgeografická rajonizace ČSR. Acta demografica II. Praha, Československá demografická společnost ČSAV a Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací Praha, 1978, s. 301, grafy 4.
7. HÁUFLER V.: Ekonomická geografie Československa. 2. vyd. Praha, Academia, 1984, s. 639.
8. Charakter rozporů a jejich řešení v socialismu. Nová mysl. Praha, Nakladatelství Rudé právo, 1985, č. 10, s. 74—92.
9. KOHOUT B. a kol.: Vývoj osídlení a urbanizace ČSR. 3. etapa. Praha, Terplan, 1975, s. 112.

¹⁵⁾ Umožňuje to např. třídění výsledků sčítání 1980 podle tzv. základních sídelních jednotek, uložené v databance Integrovaného systému informací o území (Terplan).

10. KOMÁREK V., ŘÍHA L.: Rozbory a perspektivy hospodářského rozvoje. Praha, SNTL, 1975, s. 223.
11. MUSIL J., RYŠAVÝ Z., VELÍŠKOVÁ L.: Dlouhodobý vývoj aglomerací v ČSR. Praha, VÚVA, 1984, s. 112.
12. ŘEZNIČEK J. a kol.: Strategie ekonomického rozvoje ČSSR. Praha, SNTL, 1975, s. 223.
13. Rozmístění obyvatelstva a struktura osídlení ČSR. Praha, ČSÚ, 1982, s. 45, tab. 4.
14. Sčítání lidu, domů a bytů 1980 — Česká socialistická republika. Praha, ČSÚ, 1982, s. 303.
15. SLEPIČKA A.: Venkov a/nebo města. Lidé/sídla/krajina. Praha, Svoboda, 1981, s. 368.
16. VOKOUN Z.: Perspektivní sídelní struktury ČSR. VÚ P 16 — 521 — 503 — DÚ 02, et. E 3. Praha, Terplan, 1984, s. 174.
17. Vývoj společnosti ČSSR (Podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980). Praha, FSÚ, 1985, textová část 238 stran, tabulková část 141 stran.
18. WIENDL J.: Územně technické podklady na úseku občanské vybavenosti. Praha, Terplan, 1984, s. 86, 32 příloh.

Резюме

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РАЙОНАХ ЧССР

Проблематика дифференцированного развития демографического фактора в экономическом и социальном развитии принадлежит стабильно к основным темам предмета географии. В условиях планомерного общественного развития (включая территориальную сторону его организации) она является одновременно и важным практическим вопросом. Дифференциация и дифференцированный подход к реализации желаемых изменений в отдельных этапах развития меняется.

В пятидесятые и шестидесятые годы основной задачей было преодоление существенной разницы между уровнями западной и восточной частей республики, а также устранение необоснованных различий между некоторыми областями. Главным средством для осуществления этой цели явилось распределение промышленных капиталовложений. В следующем этапе необходимо было применить более комплексные методы решения актуальных вопросов. Цель состоит в рациональном использовании специфических ресурсов всех, т. е. и небольших областей. Концепция градостроительства и развития сельского населения именно сосредоточивает в настоящее время внимание на решение этих вопросов.

Статья содержит анализ различий в отдельных районах ЧССР. Эта дифференциация рассматривается с точки зрения динамики роста населения, уровня экономической занятости населения и ее структуры в 1980 г. а также с точки зрения интенсивности потоков лиц выезжающих регулярно с места пребывания до места работы, проводится анализ рабочих мест в данном районе, дается их отраслевая структура.

Перечень картограмм:

1. Количество жителей в постпродуктивном возрасте в 1980 г. (в %).
2. Прирост (убыток) жителей в 1961—1980 гг. от общего количества жителей в 1961 г. (в %).
3. Количество экономически активной части населения в пересчете на 100 жителей в продуктивном возрасте в 1980 г.
4. Количество занятых рабочих мест в пересчете на 100 проживающих жителей в 1980 г.

(Pracoviště autora: Terplan — Státní ústav pro územní plánování, Platněřská 19, 110 00 Praha 1.)

Došlo do redakce 12. 2. 1986.